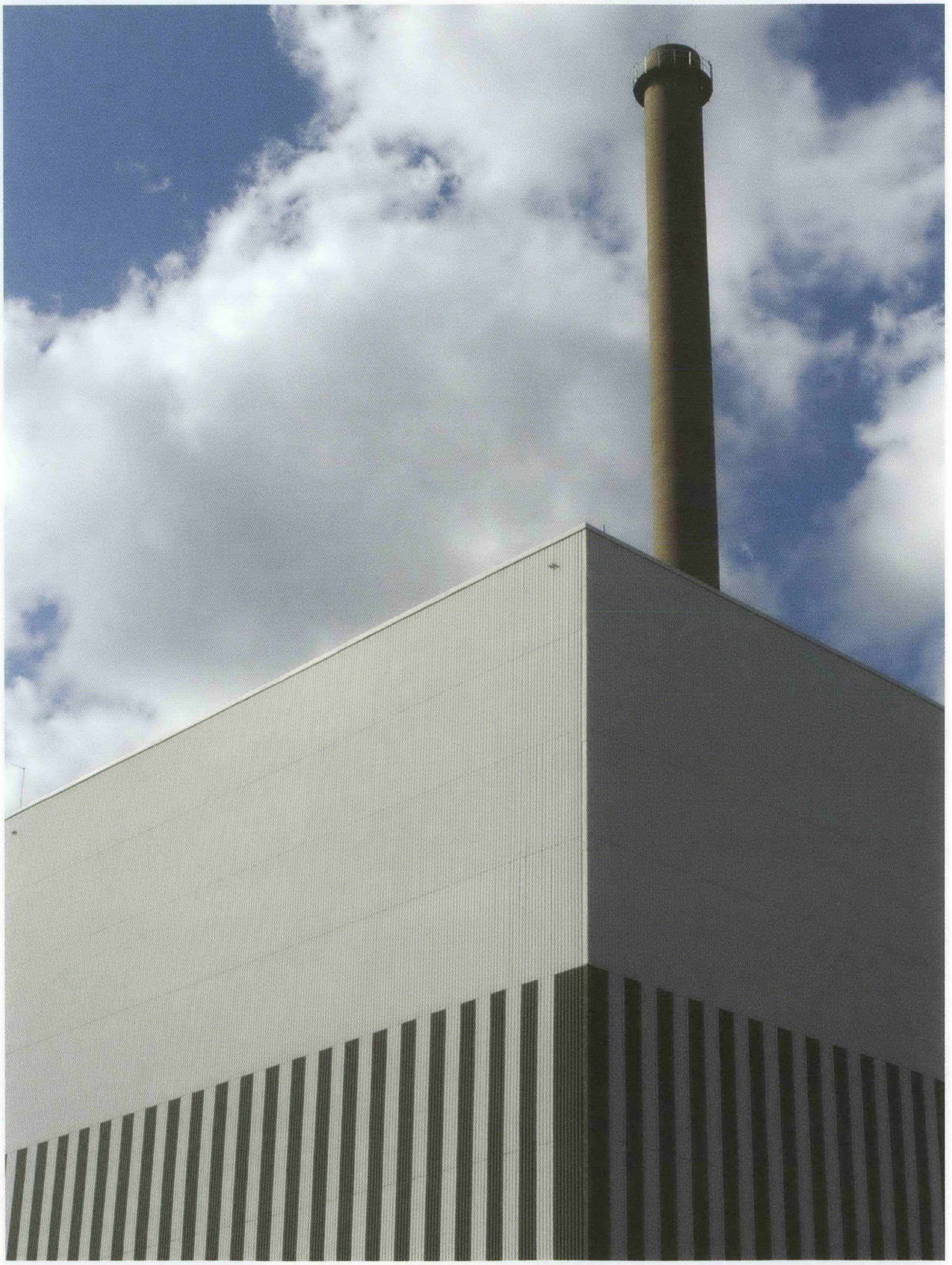

Kärnkraftens arkitektur
Fredrik Krohn Andersson

"EN NY EPOK"

Den 18 maj 1972 kan utifrån flera perspektiv sägas markera en höjdpunkt i den svenska kärnkraftens historia. Denna dag invigdes under högtidliga former Oskarshamnsverket 1, en anläggning som då beskrevs och framgent har kommit att betraktas som Sveriges första kommersiella kärnkraftverk. Gustav VI Adolf invigningstalade och menade bland annat följande:

"Kärnkraften är ett bevis på människans möjligheter att vidareutveckla sin omvärld. I ett allt snabbare tempo har den kommit att framstå som räddningen ur en befarad energikris. I en tid då vattenkraftepoken börjar närma sig sitt slut och man skönjer svårigheter ifråga om de fossila bränsletillgångarna har kärnkraften kunnat realiseras. Sveriges första kommersiella kraftaggregat inleder således en ny epok i vårt lands kraftförsörjning."[1]

Även om retoriken naturligtvis präglades av de i invigningssammanhang förekommande standardformuleringarna så kan talet och invigningen ändå tjäna som en initial fixeringspunkt. Kärnkraften hade vid denna tid god vind i seglen. Orosmoln hade visserligen börjat dyka upp vid horisonten men genombrottet för den stora kärnkraftskritiska opinionen låg fortfarande en bit framåt i tiden.

< Kärnkraftverket Oskarshamn 2, i drift 1974, detalj av fasaden. Foto Emelie Johannesson/OKG AB.

Vidare tycktes den segslitna och delvis mycket häftiga konflikten kring den svenska, statligt orkestrerade inriktningen på tungvattenteknik och naturligt uran för tillfället ha desarmerats. Detta efter att det beslutats om att inte fullfölja Marvikenverket, flaggskeppet i det som brukar beskrivas som "den svenska linjen". Istället kunde man som industriminister Wickman retoriskt inlemma det ickestatliga initiativet i form av Oskarshamnsverket som en gemensam angelägenhet tillsammans med det statliga Vattenfalls Ringhalsprojekt: "Vårt första kommersiella atomkraftverk – Oskarshamnsverket – beräknas bli taget i drift nästa år och det första aggregatet i Ringhals tre år senare."[2] Vid tidpunkten för Oskarshamnsverkets invigning var dessutom reaktoranläggningar antingen under uppförande eller beställda vid samtliga av de kraftverk som kom att utgöra förläggningsplatserna för kommersiell kärnkraftsproduktion i Sverige.

Det perspektiv som är mest relevant för denna artikel är emellertid att föreställningen om den svenska kärnkraften som ett verkligt samhällsekonomiskt bidragande fenomen, en på kommersiell bas producerad kärnenergi, i och med Oskarshamnsverket 1 hade getts en manifest form. Kort sagt, man stod här inför en konkret materialisering av de förhoppningar som hade präglat den svenska efterkrigstidens föreställningar om en ny energikälla. Man stod här inför en kärnkraftens arkitektur.

"ETT HERRAVÄLDE ÖVER NATURENS KRAFTER"

Innan jag närmare beskriver omständigheterna kring denna materialisering förtjänar vissa trådar bakåt i tid att dras. I de ovan citerade raderna ur kungens invigningstal skymtas variationer på flera av de teman och tankefigurer som hade varit i svang under en lång tid.

På det politiska området skulle det komma att råda en mycket stor samstämmighet kring vikten av utvecklingen av kärnenergin. Det konkreta genomförandet och det organisatoriska upplägget orsakade visserligen en hel del kontroverser – bildandet av AB Atomenergi med en garanterad statlig majoritet och med ensamrätt på utveckling och konstruktion framkallade missnöje från kraftindustrins sida och från de borgerligas sida ropade man högt om ett förödande statsmonopol. Det överordnade målet i denna dispyt, en energiproducerande kärnkraft, fanns det dock knappast någon osämja kring. Framförallt tycktes so-

cialdemokratin efterhand tillskansa sig initiativet i kärnkraftsdiskussionen i det att man effektivt lyckades länka samman kärnkraften med ett större tankekomplex kring närings-, utbildnings- och till och med kulturpolitiken. Genom en serie av offentliga händelser i form av möten, kurser och konferenser mejslades stadigt, i mångt och mycket genom partiledare och statsminister Tage Erlanders försorg, en alltmer ljusnande vision fram om kärnkraftens samhällsförändrande potential.

Ett belysande exempel på detta utgörs bland annat av det tal som Erlander höll på det offentliga möte som arrangerades på Stockholms konserthus i februari 1955. Genom att apostrofera den brittiske historiken George Trevelyan fångade han här samtidens situation i en poetisk bild:

"Under århundraden har människan varit rädd för kylan, mörkret, hungern och vilddjuren. Mödosamt har hon måst hävda sig mot en bister fientlig natur. I dag står hon för första gången inför möjligheten att skaffa sig herravälde över naturens krafter i en tidigare oanad utsträckning."[3]

Även om förhoppningarna om "den svenska linjen" vad det led skulle komma på skam, kunde Tage Erlander i sina memoarer senare ändå ge uttryck för en viss förnöjsamhet. Visserligen hade Marvikenprojektet varit ett bakslag, "men i stort sett utvecklades det svenska kärnkraftsprogrammet efter ritningarna och resultatet motsvarade de förväntningar som vi alla hyste på 1950-talet."[4]

ETT NATIONELLT PROJEKT

Trots att lättvattentekniken har skrivits in i en historia med tydliga internationella förtecken så var den svenska kärnkraftssatsningen vid sitt genombrott i form av Oskarshamnsverket, mycket påtagligt ett "svenskt" projekt. I sitt tal vid invigningen av Oskarhamnsverket 1 poängterade också Gustav VI Adolf att Sveriges industri "genom framsynthet och skicklighet självständigt utvecklat den teknologi vars tillämpning vi idag bevittnar."[5] Som Mats Fridlund visat illustrerade Oskarshamnsprojektet en kontinuitet av utvecklingsrelationerna på kraftindustrins område.[6] Överhuvudtaget skulle aktörsstrukturen i samband med kärnkraftens kommersiella genombrott i mångt och mycket komma att likna den som

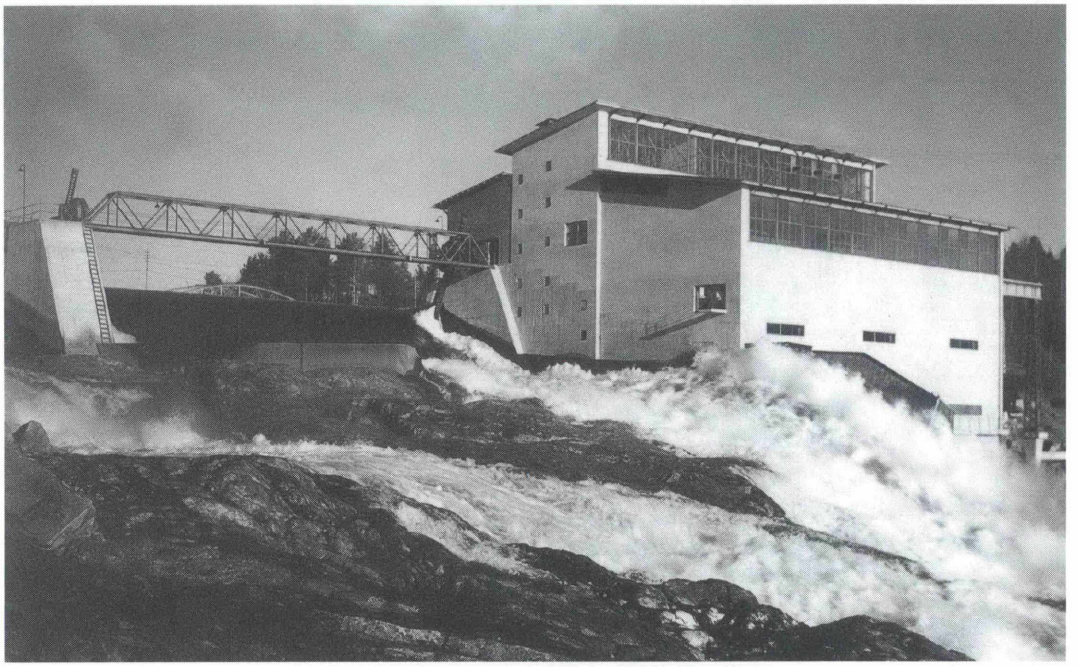
hade rått under vattenkraftsutbyggnadens epok. Dessutom hade också vattenkraften på sin tid omgetts av en liknande aura av radikalt förändrande kraft som kärnkraften hade under 1950- och 1960-talet.

Inte minst Lewis Mumford, en av de stora uttolkarna av tekniken och samhällslivet, såg i den elektrifiering som vattenkraften förde med sig, och dessutom emblematiskt framställde, löftet om ett ersättande av 1800-talets "paleotekniska" era. För Mumford framstod denna epok som präglad framförallt av kolet och järnet, en epok som inom sig ohjälpligt bar på gigantism, skövling, förslavning och konflikt.[7] Att Mumford tillhörde sin samtids stora arkitekturkritiker är ingen slump, och hans resonemang kring nya energikällor, nya kulturvärden, assimilerandet av maskinen och en maskinestetik återfinns också i en svensk kontext.

KRAFTVERKSARKITEKTUR

När konst- och arkitekturkritikern Gustaf Näsström i boken Svensk funktionalism 1930 gav en karakteristik av Hammarforsens och Krångfors vattenkraftverk betonade han att arkitektens uppgift hade varit att på ett ödmjukt sätt skapa en god totalverkan av anläggningens olika element. De olika byggnaderna, menade Näsström, präglades av behärskad energi och gav "ett klart och levande uttryck åt den väldiga process i deras inre, genom vilken de dånande vattenmassornas kraft förvandlas till elektricitet."[8]

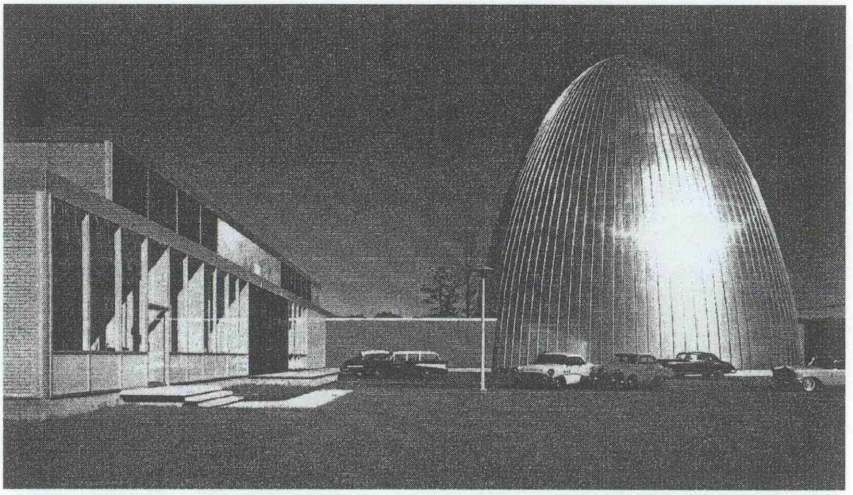
Genom ritningarna till Hammarforsens och Krångfors vattenkraftverk förlänades arkitekten Osvald Almqvist en plats i svensk arkitekturkanon och samtidigt etablerades här ett modernistiskt arkitekturkoncept som kom att få ett mycket stort genomslag i det svenska vattenkraftbyggandet under de kommande decennierna. Utöver Almqvists engagemang vid Vattenbyggnadsbyrån (VBB), i fallet ovan för Krångede AB, kan nämnas Erik Hahrs arbeten för Vattenfall och Hans Westmans för Sydkraft. Lasse Brunnström menar i sin genomgång av vattenkraftverkens arkitekturhistoria att en anledning till att detta arkitekturkoncept fick en sådan omfattande tillämpning i vattenkraftsammanhang var att det genom de enkla och väl definierade funktionskraven inte fanns någon mer rationell byggnadskategori och att arkitekterna här fick möjlighet att arbeta inom vad som framstod som en spjutspetsteknologi.[9]

Hammarforsens vattenkraftverk, invigt 1928. Foto Tekniska museets arkiv. DIG-3282

Med avseende på kärnkraftens materialisering i byggnader finns det i det här sammanhanget en hel del intressanta saker att notera. För det första var det bland annat kraftföretagen Krångede och Sydkraft som 1955 bildade AKK, det konsortium som under namnet Oskarshamnsverkets Kraftgrupp 1965 skulle komma att beställa Oskarshamnsverket. För det andra var det just VBB som fick uppdraget att ansvara för Oskarshamnsverkets och Barsebäcksverkets arkitektur, plan och layout. För det tredje: om något framstod som en spjutspetsteknologi under den tid då Oskarhamnsverket koncipierades så torde det rimligtvis ha varit kärnkraften, denna "den mäktigaste kraftkälla som hittills kommit i människans hand."[10]

Hur skulle man nu, för att parafrasera Näsström, kunna ge "ett klart och levande uttryck" åt en sådan teknisk process?

Plainsbororeaktorn. Ur *Progressive Architecture*, 1958.

"SÖKANDET EFTER EN LÄMPLIG FORM"

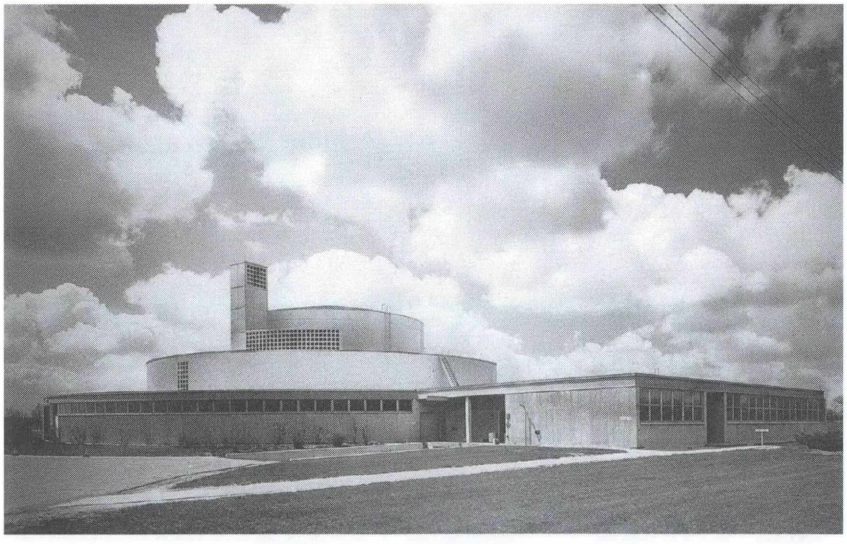
I ett internationellt perspektiv gavs det förvisso ledtrådar. I november 1958 publicerade den amerikanska arkitekturtidskriften *Progressive Architecture* ett nummer på temat "Atomic architecture" där man slog fast att ingen arkitektonisk utmaning var nyare än den att utforma kärnkraftens byggnader.[11] I själva verket, menade man, var utmaningen så ny att nästan inga arkitekter hade någon erfarenhet alls av de gestaltningsfrågor som kärnkraften förde med sig. Att det rörde sig om en arkitektonisk fråga, ett "sökande efter en lämplig form", ansåg man dock ställt bortom allt tvivel. Precis hur hade man emellertid svårare att redogöra för och bidraget till en diskussion om en lämplig form utgjordes framförallt av en kavalkad av fotografier föreställande reaktorbyggnader, företrädesvis forsknings- och experimentanläggningar.

Ett något mer utvecklat försök att diskutera det specifika med utformningen av kärnkraftens byggnader gjordes 1964 av arkitekten James Munce i boken *The Architect in the Nuclear Age*. Även om Munces bok framför allt utgjorde en slags praktisk vägledning och orientering kring exempelvis tillgängliga reaktortyper och deras funktionssätt, så gav han också uttryck för de förändrade förut-

sättningar och möjligheter för arkitekturen som i någon mening blixtbelystes genom kärnkraftens intåg. Framför sig såg Munce en möjlighet till skapandet av en i sanning funktionell arkitektur, en arkitektur som var ärlig och fundamental. Det är dock svårt att hos Munce se hur just kärnkraften skulle möjliggöra en sådan arkitektur. Snarare verkade den nya energikällan främst fungera som en projektionsyta för de gestaltningsideal som hade omhuldats sedan vattenkraftsutbyggnadens epok, en uppgift som skulle ha kunnat uppfyllas av vad som helst så länge det var nytt. Helt obeaktat den nya energikällan framkastade Munce också en karakteristik av den situation samtidens arkitekter stod inför, en karakteristik som är nog så intressant:

"Den traditionella uppfattningen av arkitekten som någon ansvarig för utformningen av individuella byggnader har sedan länge förkastats av alla tänkande människor. Nuförtiden betraktas han mer logiskt som skaparen av miljö, på samma gång mänsklig och ändå i grunden funktionell."[12]

Forskningsreaktor, Lemont, Chicago, Illinois. Ur Munce, *The Architect in the Nuclear Age*, 1964.

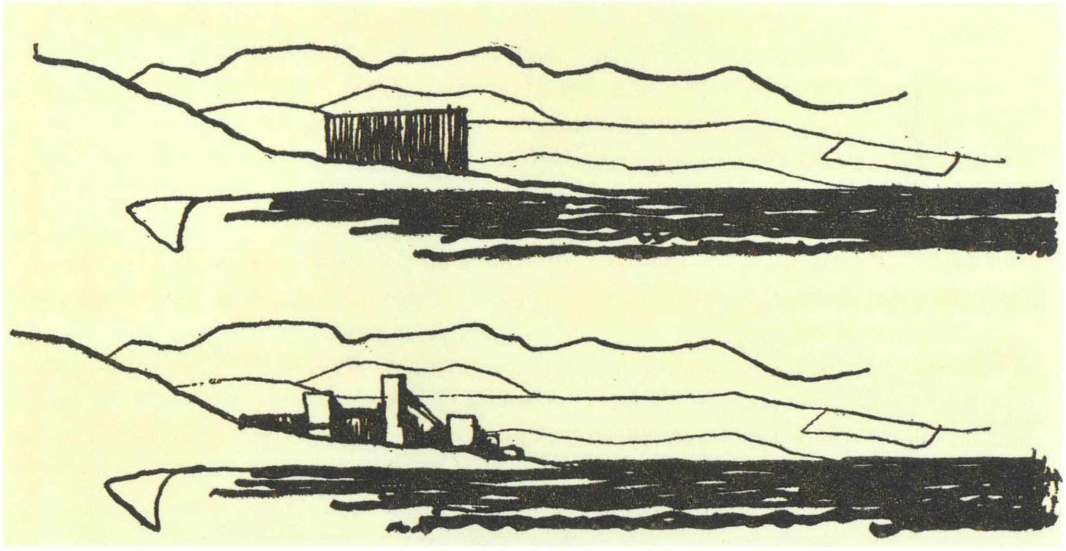
Dock röjde Munce i sina egna beskrivningar av de konkreta uppgifterna ingen egentlig tillämpning av detta helhetstänkande utan gestaltningsuppgiften framstod just som avseende den "individuella byggnaden", om ens det.

"DESS SKALA ÄR KOSMISK SNARARE ÄN JORDISK..."

Som man skulle kunna förvänta sig finner man däremot mer uttalat ett sådant perspektiv hos den brittiska landskapsarkitekten Sylvia Crowe. Crowe, som också var i högsta grad praktiskt involverad i arbetet med gestaltningen av de brittiska kärnkraftverken genom bland annat Trawsfynydd i Wales, publicerade 1958 boken *The Landscape of Power*. I denna försökte hon bland annat ge anvisningar om hur stora anläggningar med industriell anknytning på lämpliga sätt

< Rehovotreaktorn i Israel, arkitekt Philip Johnson 1960. Enligt James Munce ett vitalt uttryck för den brutala kraft och latenta styrka som innesluts. Ur Munce, *The Architect in the Nuclear Age*, 1964.

Exempel på placering av kärnkraftverk i landskapet, skiss av Sylvia Crowe. Ur Crowes bok *The Landscape of Power*, 1958.

kunde placeras och utformas i förhållande till det omgivande landskapet. Men här finner man också flera exempel på en diskussion som specifikt rörde kärnkraften och dess materiella gestaltning, en diskussion i vilken teman bekanta från den svenska politiska arenan i någon mening återljöd. Vidare gav Crowe uttryck för tankar som senare också skulle komma att göra sig hörda i ett svenskt sammanhang avseende kärnkraftens gestaltning.

I sin framställning målar hon exempelvis upp ett mycket vidsträckt historiskt perspektiv som sträcker sig från uppkomsten av en verktygsanvändande människa ända fram till samtiden. Med kärnkraften sker, menar Crowe, en radikal brytning. För medan det går att dra en rak linje från de allra äldsta redskapen till kol- och vattenkraften, i det att de i någon mån förhåller sig och relaterar till de begränsningar som jordens resurser och skala innebär, så överskrider kärnkraften denna kontinuitet:

"Kärnkraften har inga sådana naturliga begränsningar [...]. Dess skala är kosmisk snarare än jordisk och den idé som dess utseende borde uttrycka är utnyttjandet av universella krafter i det jordiskas tjänst."[13]

Kärnkraftens gestaltning måste enligt Crowe således förmedla en universell, en frikopplad och fullständigt abstraherad kraft till skillnad från att "ge uttryck åt den väldiga process i deras inre, genom vilken de dånande vattenmassornas kraft förvandlas till elektricitet", vilket var möjligt i vattenkraftverkets fall.

"ETT STORT SKÖNHETSVÄRDE..."

I en svensk kontext kan man notera att det också var inom landskapsgestaltningens och landskapsvårdens domän som frågorna kring kärnkraftens materialisering framträdde allra tydligast. John Nihlén, ordförande i Samfundet för hembygdsvård och under många år redaktör för dess tidskrift *Bygd och natur*, framträdde som en av uttolkarna av vad kärnkraften i gestaltningshänseende rörde sig om. Liksom för Svenska naturskyddsföreningen handlade Samfundet för hembygdsvårds starka fokus på kärnkraften initialt om ett ersättande av utbyggnaden av vattenkraften som inte minst genom regleringsskadorna ansågs förstöra enorma natur- och kulturvärden.[14]

Snart skulle dock inriktningen komma att få en förändrad karaktär. 1958 höjde Nihlén ett varnade finger för uppfattningen att "det nya landskapet kan bli lika vackert som det gamla". Han menade att detta var "funktionalismens syn" på landskapet som "nyttans landskap", en syn som i sin tro på morgondagen var alltför "romantisk".[15] Tio år senare summerade Nihlén i en artikel bland annat sina intryck från studieresor till Tyskland, Schweiz och Italien och han menade nu snarare att det var "i spänningen mellan de tekniska och kulturella krafterna som morgondagens miljö växer fram". I anslutning till de kärnkraftverk som han hade sett under resorna kunde Nihlén drista sig till följande analys:

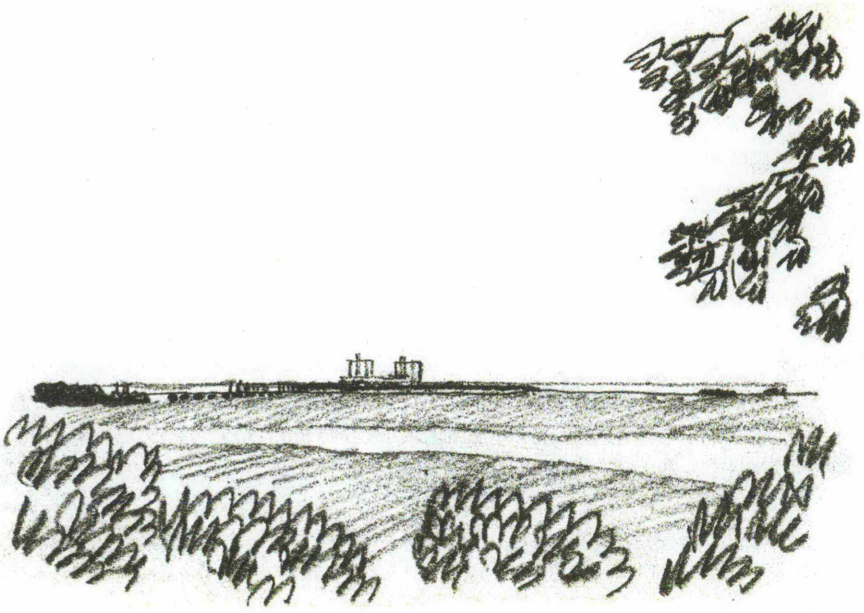
"Att camouflera de moderna industribyggnaderna är i allmänhet omöjligt. De måste med sina stora volymer och sin tekniskt bestämda formgivning och ofta även med sin av ekonomiska skäl betingade lokalisering tolereras som en ny, en självständig del av industrilandskapet."[16]

Nihlén bistods i denna nyorientering av konsthistorikern och den mycket produktive kyrkorestauratorn Erik Lundberg. Lundberg, sedan 1946 professor i arkitekturhistoria och sedan 1953 Vattenfalls landskapsvårdskonsult, hade utvecklat sin egen speciella syn på landskapsvård. Mycket uppståndelse tycks hans utspel på en naturvårdskonferens i Kilforsen exempelvis ha väckt där Lundberg mycket betecknande menade:

"För en nutidsmänniska kan det absolut inte vara så att ett kraftverk måste vara fult, något som man skall skämmas över. Tvärtom bör ett kraftverk vara ett stort skönhetsvärde, ett tekniskt inriktat byggnadsverk [...]. Redan någonting sådant som en kraftverksledning som går mil efter mil genom landskapet innebär ju ett stort skönhetsvärde. [...] Det är någonting av samma sorts skönhetsvärde som i de grekiska templen där de ligger i ödsliga klipplandskap."[17]

"INNEBOENDE ARKITEKTONISKA MÖJLIGHETER..."

Tillsammans med Lundberg genomförde Nihlén för Samfundets räkning redan sommaren 1966 en landskapsbeskrivning av Barsebäcksområdet i samband med Sydkrafts markförvärv för det planerade kärnkraftverket. Vid sidan av att

Perspektivskiss över Barsebäcksverket av Per Friberg.

diskutera natur- och kulturlandskapets karaktär med dess flora och fauna, så kom de osökt också in på vad som krävdes av de byggnader som skulle uppföras inom en snar framtid:
"I ett fall som detta, när det gäller ett modernt atomkraftverk, måste man acceptera de nya byggnadernas karaktär och skala och se dem som ett nytt inslag i det moderna industrilandskapet. [...] Vad som skapas är ett nytt landskap med allt vad det innebär av omvandling och nydaning."[18]

Liksom i rapporteringen av resorna underströks det moderna kärnkraftverket som en i allra högsta grad positiv komponent, en komponent som fungerade som bäraren av ett verkligt nytt kulturlandskap. Här fanns också ett tydligt, nästan ordagrant eko av Sylvia Crowes tidigare resonemang i vilket hon menade att "skalan och det majestätiska hos reaktorerna och turbinbyggnaderna måste ac-

cepteras; ingenting kan mänskliggöra dem eller relatera dem till ett småskaligt landskap".[19] Utifrån det som Lundberg och Nihlén betecknade som landskapsbildens synpunkter närde de en förhoppning om att kärnkraftverken verkligen skulle komma att få "spela ut sina inneboende arkitektoniska möjligheter".[20]

Detta var något som man i den faktiska landskapsgestaltningen av Barsebäcksverket också kom att ta fasta på. Arkitekten Per Friberg, som under lång tid fungerade som Sydkrafts landskapskonsult och 1964 blev Sveriges första professor i trädgårdskonst och naturvård vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp, menade i sin beskrivning av landskapsplaneringen för Barsebäck att syftet var att få de stora byggnadsenheterna att stå självständiga och verka renodlade. Landskapsplaneringens uppgift var, enligt Friberg, att samla anläggningens olika enheter till en bas ur vilken "primärelementen, de mäktiga reaktorbyggnaderna" kunde fås att resa sig över kustlandskapet, se bilden sidan 116.[21]

Också i Vattenfalls Ringhalsprojekt tycktes dessa ambitioner vara styrande i landskapsgestaltningen. Man engagerade här den knappast mindre namnkun-

Barsebäcksverket 1 och 2, idrifttagna 1975 respektive 1977. Foto Barsebäck Kraft AB.

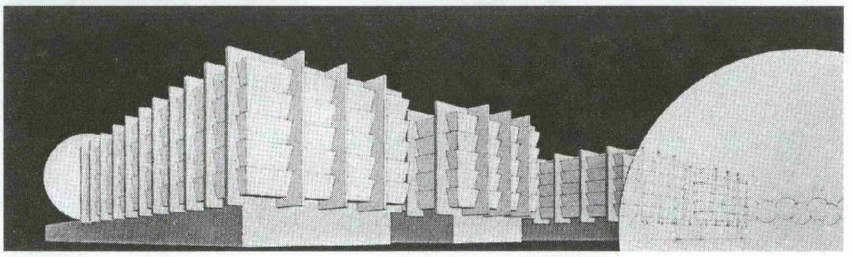
nige Gunnar Martinsson, sedan 1960-talets mitt professor i landskapsarkitektur i Karlsruhe, som utifrån sin analys av landskapets förutsättningar och gestaltningsuppgiftens karaktär drog slutsatsen att "kraftstationens väldiga skala" gjorde det omöjligt "att låta anläggningen underordna sig landskapet och försvinna i detta." Den enda tänkbara möjligheten var enligt Martinsson att "klart och tydligt redovisa vad som är byggt och vad som är natur".[22]

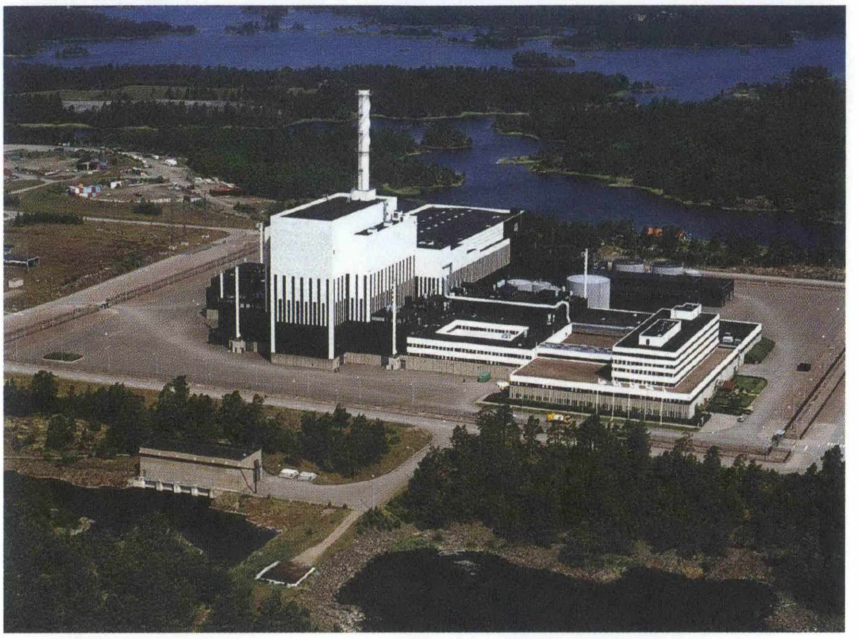
"ATT TILLFREDSSTÄLLA ÖGAT"

Hur förvaltade då de svenska husbyggnadsarkitekterna denna inbjudande ansats från landskapsplaneringens sida? Ja, inte i någon större utsträckning alls tycks det. Detta understryks än tydligare av det mycket ringa intresse som den arkitekturorienterade fackpressen under 1960-talet ägnade kärnkraftverket som gestaltningsuppgift. Det enda undantaget utgjordes betecknande nog av att den svenska arkitektutbildningen 1969 behandlades i ett nummer av tidskriften *arkitektur*. I samband med detta berättades att tredjeårseleverna i arkitektur vid Lunds tekniska högskola hade blivit inbjudna av Sydkraft för att som övningsuppgift planlägga ett kärnkraftverk om fyra enheter i Barsebäck. Det visade sig dock att studenterna ifrågasatte det som de upplevde som en ren formuppgift och att de vidare ställde sig skeptiska till om det var värt miljontals kronor "enbart för att tillfredsställa ögat".[23]

I det konkreta arbetet med den arkitektoniska gestaltningen av kärnkraftverken i Oskarshamn och Barsebäck var det dock just "att tillfredställa ögat" som kom att stå i centrum, om än tolkat på ett något annorlunda sätt. I rak motsats

Några av Lunds Tekniska Högskolas arkitekturstudenters förslag till Barsebäcksverkets utformning. Ur *arkitektur* 1969:3.

Oskarshamnsverket 3, i drift 1985. Foto OKG AB.

till de ambitioner som präglade landskapsplaneringens arbete – att acceptera kärnkraftverkets majestätiska karaktär och skala, att få kärnkraftverket att resa sig över landskapet och att redovisa vad som var byggt och vad som var natur – så såg VBB-arkitekten Karl Gustav Svensson som sin uppgift att genom det mycket karakteristiska randmönstret få kraftverksbyggnaderna "att samarbeta med och direkt växa upp ur" det omgivande landskapet. I Oskarhamnsverkets fall tänktes alltså byggnadens mörka nedre del ansluta till den kringliggande skogsvegetationen medan den övre ljusare delen skulle avteckna sig mot himlen "som ofta är ljust grå". I Barsebäcksverkets fall där landskapet betraktades som helt öppet fick man lov att helt använda sig av en färgsättning "i ljusare grå eller brungrå färger".[24]

Det är väl därför heller inte märkligt att tidningen *Arbetet* den 2 oktober 1971 under rubriken "Camouflagemålning i Barsebäck" kunde utbrista:

Den 16 juni 2005 stängdes Studsviksreaktorerna R2 och R2-0 för gott. Personalen i Studsvik uppmärksammade detta med ett gravöl där kärnkraftens arkitektur blev öletikett. Bilden visar R2-byggnaden. Foto Truls Nord/ Tekniska museet.

"Kärnkraftverket i Barsebäck blir det kamouflerade kraftverket! Större delen av den 55 meter höga reaktorbyggnaden skall täckas med fasadplåt i en färg som gör att byggnaden går i ton med himlen och knappast syns."

Och i *Skånska Dagbladet* samma dag frågade man sig retoriskt "om det enorma kärnkraftverket över huvud taget kommer att synas då alla anläggningar kommit på plats".

Jodå, får man nog så här i efterhand svara. Det märkliga är att det är arkitekturen som bild vi ser, en bild i sin tur av ett landskap som det byggda inte kan underordnas. En bild av vilken utmaning det var att gestalta "ett herravälde över naturens krafter", att gestalta något av kosmisk snarare än jordisk skala.

NOTER

1 "Oscar I invigd", *Sydkraft. Tidning för anställda vid Sydsvenska Kraftaktiebolaget jämte dotterföretag*, Malmö 1972:2, s 13.
2 *Svensk atomenergipolitik. Motiv och riktlinjer för statens insatser på atomenergiområdet 1947–1970*, Industridepartementet 1970, s 9 (författarens kursivering).
3 Tage Erlander, "Perspektiv på atomkraften", *Atomkraften – Förintelse eller välstånd?*, Stockholm 1955, s 46.
4 Tage Erlander, *Tage Erlander 1955–1960*, Stockholm 1976, s 72.
5 *Sydkraft* 1972:2, s 13.
6 Mats Fridlund, *Den gemensamma utvecklingen. Staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken*, (diss KTH), Stockholm/Stehag 1999, s 193ff.
7 Lewis Mumford, *Technics and Civilization*, New York 1934.
8 Gustaf Näsström, *Svensk funktionalism*, Stockholm 1930, s 105.
9 Lasse Brunnström, *Estetik & ingenjörskonst. Den svenska vattenkraftens arkitekturhistoria*, Stockholm 2001, s 220.
10 The Svedberg, "Några intryck från atomkonferensen i Genève", *Tiden*, årg. 47, Stockholm oktober 1955:8, s 462.
11 *Progressive Architecture*, vol. 39, 1958:11.
12 James F Munce, *The Architect in the Nuclear Age. Design of Buildings to House Radioactivity*, London 1964, s 7 (författarens översättning).
13 Sylvia Crowe, *The Landscape of Power*, London 1958, s 12 (författarens översättning).
14 Se exempelvis Sven Sundius, "Atomkraften och våra vattendrag", *Sveriges natur* 1957:3, idem, "Atomkraften gör nya framsteg", *Sveriges natur* 1957:5 respektive "Det ljusnar för atomkraften", *Bygd och natur* 1957:2, "Atomverk ovan jord kan bli ny svensk giv", *Bygd och natur* 1959:1.
15 John Nihlén, "Naturförsvar och landskapsgestaltning", *Bygd och natur* 1958:2, s 158.
16 John Nihlén, "Den långa vägen till en ny miljö", *Bygd och natur* 1968:2, s 39.
17 "New Look i naturvården", *Vi i Vattenfall. Tidning för Statens vattenfallsverk*, 1958:1, s 11.
18 John Nihlén, *Utkast till landskapsbeskrivning över Barsebäcksområdet*, augusti 1966, s 6, Landsantikvarien i Lund/Skånes Hembygdsförbunds arkiv, Lund.
19 Crowe 1958, s 63 (författarens översättning).
20 John Nihlén och Erik Lundberg, *Landskapsbeskrivning med fotografering av Barsebäcksområdet*, september 1966, s 7, Landsantikvarien i Lund/Skånes Hembygdsförbunds arkiv, Lund.
21 Per Friberg, *Kraftverk Barsebäck. Landskapsplanering. Beskrivning*, november 1969, Barsebäcksverkets arkiv.
22 Gunnar Martinsson, *Förslag till landskapsbehandling, Ringhals kraftstation*, 1971-03-15, Arkitekturmuseets arkiv.
23 Åke Brisvall, m fl, "Arkitektursektionen vid LTH", *Arkitektur* 1969:3, s 47.
24 Karl Gustav Svensson, "Kraftverket i landskapet – några synpunkter", *VBBnytt* 1969:2, s 12f.